

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN BUĞDA (*TRITICUM SPP.*) GENEFONDU

Xanbala Rüstəmov^{2*}, Zeynal Əkrərov¹, Mehraq Abbasov¹

¹AMEA-nın Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

²Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Kontrast torpaq-iqlim şəraiti və şaquli zonallıq Azərbaycan florasının zəngin biomüxtəlifliyinin əsasını təşkil edir. Qazıntı halında tapılmış çoxsaylı buğda dənələri hələ 7000 il bundan əvvəl insanların Azərbaycanda taxılçılıqla məşğul olduğunu sübut edir. Coğrafi nəzərdən Azərbaycan Asiya və Avropanın sərhəddində yerləşir. Burada həm Avropa, həm də Asiya növalıtlarına aid növmüxtəlifliklərinə və ekotiplərinə rast gəlinmişdir.

Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan, əsasən bərk buğdaların sort-populyasiyaları (Sarı buğda, Ağ buğda, Qaraqılçıq, Qara buğda və s.) becərilmişdir. Əkinlərdə pərinç, bərk, şaxəli, turan, yumşaq, kompakt buğdaların, digər tetra- və heksaploid buğdaların populyasiyası şəklində - 2-5 növ və növmüxtəlifliklərinin qarışığına rast gəlinmişdir. Dağətəyi və dağlıq bölgələrdə yumşaq və kompakt buğdaların qədim yerli sortları (Gürgənə, Gülgəri, Qırmızı buğda, Xırda buğda, Kosa buğda və s.) becərilmişdir.

Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin buğda genofondu, XX əsrdə K.A.Flyaksberqer, L.L.Dekapreleviç, N.N.Kuleşov, N.İ.Vavilov, P.M.Jukovskiy, M.M.Yakubsiner, E.A.Stoletova, P.E.Qrebennikov, V.İ.Qromoçevskiy, İ.D.Mustafayev, V.F.Dorofeyev, A.A.Filatenko və s. tərəfindən toplanmışdır.

XX əsrdə Qarabağın aran və dağlıq ərazilərindən di-, tetra- və heksaploid buğda növlərinə aid zəngin material toplanılmışdır. Diploid buğdalardan *Triticum urartu* Thum. Ex Gandil. (Zəngilan); *T. Boeoticum* Boiss. (Cəbrayıl, Zəngilan və Xocavənd); *T. Monococcum* L. (Şuşa, Xankəndi, Laçın) növlərinə aid zəngin genofond toplanılmışdır.

Azərbaycanda yalnız bir yabani tetraploid buğda növü yayılmışdır – Dağ (*T. Montanum* Makush.) = Ağrı pərinç (*T. Araraticum* Jakubz.). Yabani və mədəni təkdənli buğdaların (*T. Boeoticum*; *T. Monococcum* L.) və cütdənli pərinclərin (*T. Montanum*; *T. Dicocum* (Schrank) Schuebl.) tapılması poliploid buğdaların forma əmələgəlməsi və təkamülündə Azərbaycanın mühüm rol oynadığını bir daha sübut edir.

Mədəni tetraploid buğdalar (*T. Durum* Desf.; *T. Dicocum*; *T. Turgidum* L.; *T. Polonicum* L.; *T. Turanicum* Jakub. Və *T. Carthlicum* Nevski) keçmişdə zəngin müxtəlifliyə malik olmuşdur. Qarabağın Şuşa, Xankəndi, Ağdərə və Laçın rayonlarından mədəni pərinçin (*T. Dicocum*) 12 növmüxtəlifliyi tapılmışdır. Bərk buğda (*T. Durum*) sortları, ümumiyyətlə Azərbaycanın düzən və dağətəyi bölgələrində qədimdən becərilən ənənəvi brend bitkilərdəndir. Bərk buğda ilə genetik sıx bağlı digər qədim növ – şaxəli, turqিদum buğda (*T. Turgidum*) bütün dağətəyi ərazilərin suvarma şəraitində yumşaq və bərk buğda əkinlərində populyasiya şəklində rast gəlinmişdir. Bərk buğdalara yaxın digər nadir buğda növü Turan buğdasının (*T. Turanicum*) Füzuli və Xocavənd rayonlarından 2 növmüxtəlifliyi tapılmışdır. Onlara genetik qohum digər növ Polşa buğdasının (*T. Polonicum*) Füzuli rayonunda nadir bioloji qarışıq kimi 3 növmüxtəlifliyinə rast gəlinmişdir. Kəlbəcər, Ağdərə və Ağdam ərazilərindən, bərk və yumşaq buğda əkinlərində bioloji qarışıq kimi *T. Carthlicum* Nevski = *T. Persicum* Vav. növünə aid 6 növmüxtəlifliyi tapılmışdır. Heksaploid buğdalardan Qarabağda *T. Aestivum* L., *T. Compactum* Host. və *T. Spelta* L. növləri tapılmışdır. Yumşaq buğda (*T. Aestivum*) növü, əsasən dağlıq və dağətəyi bölgələrdə geniş becərilmişdir. Yumşaq buğdaya genetik yaxın, cırdan, xırda, kompakt buğdanın (*T. Compactum*) Qarabağda, yumşaq və bərk buğdalara aid populyasiya əkinlərində bioloji qarışıq kimi rast gəlinən növmüxtəliflikləri tapılmışdır. *Spelta* buğdalara (*T. Spelta*) aid genotiplər Şuşa, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanılmışdır.

Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın buğda genofondu VİR-in dünya kolleksiyasında saxlanılır. Qiymətli, nadir buğda genofondu, o cümlədən eksperimental hibrid materialları isə keçmiş AEA Genetika və Seleksiya İnstitutunun Qarabağ ETB-nin işğalı nəticəsində məhv edilmişdir.